

ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΒΑΡΒΑΡΟΙ;

Ο «βάρβαρος» αποτελεί λέξη κλειδί στην ευρωπαϊκή ιστορία, υποδεικνύει ο Άρνο Μπορστ· βοήθησε στον αυτοπροσδιορισμό της Ευρώπης και του ευρωπαϊκού πολιτισμού.¹ Το βιβλίο αυτό αφορά τους διάφορους λαούς τους οποίους Έλληνες και Ρωμαίοι χαρακτήριζαν «βαρβάρους» και οι οποίοι διαμόρφωσαν την Ευρώπη μεταξύ του 3ου και 7ου αιώνα μ.Χ., περίοδος κατά την οποία, σύμφωνα με την παράδοση, ο Αρχαίος Κόσμος έγινε Μεσαίωνας. Όσοι επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στον πολιτισμό του μεσογειακού κόσμου αποκαλούν, τα τελευταία περίπου τριάντα πέντε χρόνια, την περίοδο αυτή ύστερη Αρχαιότητα· όσοι πάλι ενδιαφέρονται περισσότερο για τον κόσμο της βόρειας Ευρώπης την αποκαλούν συχνά περίοδο της «Μεγάλης μετανάστευσης των λαών». Οι περισσότεροι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με τους βαρβάρους εστιάζουν την προσοχή τους στις μετακινήσεις τους ή (σύμφωνα με μια άλλη ερμηνεία) στις εισβολές τους στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το παρόν βιβλίο θα επιχειρήσει, αντίθετα, να επικεντρωθεί στους ίδιους τους βαρβάρους, προσπαθώντας να τους δει όχι ως απρόσωπες ορδές που προκάλεσαν την πτώση ενός μεγάλου πολιτισμού αλλά ως άτομα και ομάδες που διέθεταν δικούς τους πολιτισμούς και επιτεύγματα.

Βάρβαροι και βαρβαρότητα

Το εγχείρημα να κατανοήσουμε ως έναν βαθμό ανθρώπους που γενικά προσεγγίζονται μέσα από το εχθρικό πρίσμα τόσο των

ρωμαϊκών πηγών όσο και των προκαταλήψεών μας αποτελεί άσκηση στον επαγωγικό συλλογισμό αλλά και της φαντασίας. Πρόκειται για μια άσκηση απελπιστική, εφόσον υπάρχουν πολλά ερωτήματα τα οποία μπορεί να μην απαντηθούν ποτέ, καθώς και πολλές έντονες ακαδημαϊκές συζητήσεις, άκαμπτες και άκαρπες. Βασικό πρόσκομμα αποτελεί το γεγονός ότι οι γραπτές πηγές μας προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς. Ο πρώτος βάρβαρος που μας δίνει πληροφορίες για βαρβάρους είναι ο Ιορδάνης, ένας Γότθος συγγραφέας στα μέσα του 6ου αιώνα. Ωστόσο, το έργο του *De origine actibusque Getarum* («Περί της καταγωγής και των πράξεων των Γετών») μπορεί σε μεγάλο βαθμό να αντλεί από κάποια χαμένη για μας σήμερα ιστορία γραμμένη από τον Ρωμαίο λόγιο Κασσιόδωρο, ενώ, ακόμη και αν δεν ισχύει αυτό, πρόκειται για μια ιστορία γραμμένη από κάποιον «βάρβαρο» που έζησε όλη τη ζωή του μέσα στην Αυτοκρατορία, έλαβε κλασική παιδεία και διέθετε μια αμιγώς ελληνορωμαϊκή θεώρηση του κόσμου. Το πρωιμότερο κείμενο που σώζεται σήμερα σε βαρβαρική γλώσσα είναι η γοτθική Βίβλος, την οποία μετέφρασε από τα ελληνικά στα μέσα του 4ου αιώνα ο Ουλφίλας, απόγονος Ρωμαίων πολιτών που αιχμαλωτίστηκαν σε κάποια επιδρομή Γότθων, σε μια γραφή που επινόησε ο ίδιος για να αποδώσει τα γοτθικά φωνήματα. Κατά τα άλλα, όταν οι βάρβαροι έμαθαν να γράφουν με το λατινικό αλφάβητο, είχαν, όπως ο Ιορδάνης, τελείως εκρωμαϊστεί και εκχριστιανιστεί, και αρχικά έγραψαν στα λατινικά. Ένα από τα σπουδαιότερα έργα της λατινικής γραμματείας κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα ήταν η *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* («Εκκλησιαστική ιστορία του αγγλικού γένους») του Βέδα, ενός Αγγλοσάξονα βαρβάρου, ο οποίος μπορούσε να γράφει καλύτερα λατινικά από τους περισσότερους Ρωμαίους, απέφυγε με δεξιοτεχνία να αναφερθεί στο προχριστιανικό και κατά συνέπεια απολίτιστο παρελθόν του λαού του και πίστευε ότι το σημαντικότερο γεγονός στην ιστορία του λαού του ήταν ο προσηλυτισμός του στον χριστιανισμό από ιεραποστόλους σταλμένους από τη Ρώμη.

Οι Άγγλοι ωστόσο ήταν από τους πρώτους βαρβάρους στον υστερορωμαϊκό κόσμο που έγραψαν στη δική τους καθομιλουμένη: πρωτοπόροι επίσης ήταν οι Ιρλανδοί, μέσα από τα γραπτά των οποίων (όπως έχει υποστηριχτεί) μπορούμε να μάθουμε κάτι για τον κόσμο των βαρβάρων πριν «μιανθούν» από τα ρωμαϊκά ήθη. Κάποιοι άλλοι βαρβαρικοί λαοί δεν μας άφησαν γραπτές μαρτυρίες παρά μόνο πολύ αργότερα: οι Σκανδιναβοί τον 10ο αιώνα και οι Σλάβοι τον 11ο. Πολλοί άλλοι —οι Ούννοι και οι Πίκτοι, για παράδειγμα— εξαφανίστηκαν από την ιστορία χωρίς να αφήσουν πίσω τους καμία γραπτή μαρτυρία.

Η ιστορία των βαρβάρων επομένως, υπό την έννοια της ιστορίας γεγονότων και ατόμων, πρέπει σε μεγάλο βαθμό να έχει γραφτεί από έξω. Και αυτή είναι η αιτία του βασικού ιστορικού μας προβλήματος: κατά πόσο μπορούμε να εμπιστευτούμε πηγές γραμμένες από ανθρώπους με βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις εναντίον των βαρβάρων;

Το ερώτημα των πηγών πρέπει να παραμείνει σε πρώτο πλάνο ως το τέλος του βιβλίου. Όσο μπορώ, δεν θα εξοστρακίσω τους συγγραφείς και τις λέξεις των γραπτών πηγών μας στην αξιοπρεπή αφάνεια των σημειώσεων τέλους. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε τι είναι οι πηγές μας, τι λένε και τι παραλείπουν και, αν μπορούμε, να τις προσπεράσουμε. Είναι μάλλον εξαιρετικά συνήθεις σε γενικά βιβλία του είδους αυτού —ή ακόμη και σε πολύ πιο εξειδικευμένες μονογραφίες— απερίφραστες δηλώσεις γεγονότων οι οποίες, όταν κοιτάξουμε με εκπαιδευμένο μάτι στην υποσελίδια σημείωση ή στη σημείωση τέλους, αποδεικνύεται ότι δεν αφορούν καθόλου κάποιο σχετικό γεγονός. Μικρή σημασία έχει να επαναλάβουμε σκανδαλοθηρικού τύπου δηλώσεις από τις ελληνορωμαϊκές πηγές χωρίς να επισημάνουμε, όσο το δυνατόν εμφανέστερα, ότι συχνά τέτοιες δηλώσεις δεν είναι τίποτε περισσότερο από προσωπικές απόψεις ή φήμες.

Η αρχαιολογία μάς προσφέρει έναν τρόπο προσέγγισης των βαρβάρων χωρίς τη μεσολάβηση κάποιας γραπτής πηγής. Οι αρχαιολόγοι έχουν αυξήσει σημαντικά το απόθεμα δεδομένων μας

από τον περασμένο αιώνα και μετά. Και αυτό, παρόλο που η σκαπάνη, όπως έχει συχνά παρατηρηθεί, ούτε ψεύδεται ούτε μιλά. Για να βγει κάποιο νόημα, η σκαπάνη χρειάζεται τον αρχαιολόγο ως διερμηνέα, και οι αρχαιολόγοι, όπως οι ιστορικοί, συχνά προσφέρουν ερμηνείες που αντανακλούν θεωρίες και ιδεολογίες της εποχής στην οποία ζουν. Το πιο διαβόητο παράδειγμα είναι το έργο των ναζί αρχαιολόγων για την περίοδο των βαρβάρων, που αποσκοπούσε στη στήριξη ναζιστικών θεωριών περί φυλής και πολιτισμού. Υπάρχουν όμως πολλά άλλα παραδείγματα στην αρχαιολογία των βαρβάρων και είναι μάλιστα πολύ περισσότερα, υποψιάζομαι, από ό,τι στα άμεσα συνδεδεμένα πεδία της κλασικής αρχαιολογίας ή της ύστερης μεσαιωνικής αρχαιολογίας.² Αυτό οφείλεται εν μέρει, πιστεύω, στο γεγονός ότι οι βάρβαροι είναι ακόμη μαζί μας.

Η βαρβαρότητα μας στοιχειώνει: και λέγοντας «μας» εννοώ «πολλούς αναγνώστες στον δυτικό ευρωπαϊκό κόσμο και στις πρώην αποικίες του». Φοβόμαστε ότι ίσως εμείς οι ίδιοι (συγγενείς των αυτουργών της Δρέσδης, του Άουσβιτς, της Χιροσίμας, του Μάι Λάι, της Χαντίθας κ.λπ.) είμαστε κατά βάθος βάρβαροι. Συγχρόνως φοβόμαστε ότι ο πολιτισμός μας απειλείται από τους δικούς μας βαρβάρους — φασίστες, κομμουνιστές, φιλελεύθερους, γραφειοκράτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, φονταμενταλιστές, μετανάστες ή οιονδήποτε φανταστικό εχθρό.

Το άγχος της ταύτισης είναι ίσως εντονότερο για τους Δυτικοευρωπαίους παρά για οποιονδήποτε άλλο. Οι Άγγλοι, για παράδειγμα, ή όσοι έχουν κάποια αίσθηση της καταγωγής τους δηλώνουν ότι προφανώς κατάγονται από γερμανόφωνους βαρβάρους, και μάλιστα από μια ομάδα που φαίνεται να ήταν πιο αποτελεσματική από άλλους βαρβάρους στην καταστροφή του ρωμαϊκού πολιτισμού που βρήκαν. Στη Βρετανία τα λατινικά εξαφανίστηκαν· σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που παλιότερα αποτελούσαν μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι κυρίαρχες γλώσσες όπως τα γαλλικά και τα καστιλιάνικα έλκουν ακόμη την καταγωγή τους απευθείας από τα λατινικά. Στη Γαλλία και την Ισπανία ο ιστορικός μύθος που κυκλοφορούσε ήταν ότι οι βάρβαροι είχαν επιβληθεί ως στρατιωτική

αριστοκρατία και γι' αυτό οι κυρίαρχες τάξεις κατά τους μεταγενέστερους αιώνες προέρχονταν από Φράγκους και Γότθους. Έτσι, η Γαλλική Επανάσταση παρουσιάστηκε από ορισμένους ως απόπειρα των Γαλατορωμαίων να απαλλαγούν από τους Φράγκους αφέντες.³ Η ιστορία των βαρβάρων, στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, είναι συνυφασμένη με τους μύθους που δημιούργησαν —και δημιουργήθηκαν από— τον εθνικισμό που ακόμη συνυπάρχει με εμάς.

Κανένας μας (και λιγότερο από όλους εγώ) δεν είναι τελείως απαλλαγμένος από το ιστορικό του πλαίσιο, το οποίο μας βοηθά να καθορίσουμε όχι μόνον τα ερωτήματα που θέτουμε σε σχέση με το παρελθόν αλλά και τις απαντήσεις που δίνουμε. Πρέπει επομένως να είμαι ειλικρινής όσον αφορά τις προκαταλήψεις και την ιδεολογική μου θέση. Είμαι Άγγλος, παρόλο που το επώνυμό μου (σύνηθες στην Ουαλία) υποδηλώνει ότι έχω Ουαλούς προγόνους, απογόνους δηλαδή των Ρωμαιοβρετανών που κατόρθωσαν να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους από τη βαρβαρική κυριαρχία επί αιώνες, περισσότερο από κάθε άλλον. Όταν συνταξιοδοτηθώ, θα έχω περάσει παραπάνω από το ένα τρίτο της επαγγελματικής μου ζωής στο Δουβλίνο, πρωτεύουσα μιας χώρας την οποία άγγιξε πολύ λιγότερο ο ρωμαϊκός κόσμος συγκριτικά με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Ίσως γι' αυτό έχω μια κλίση προς τον βαρβαρικό κόσμο, λίγο διαφορετική από εκείνη άλλων ιστορικών, παρόλο που έχω κατά νου ότι τρεις από τους σπουδαιότερους ιστορικούς της εποχής μας —ο Τζ. Μπ. Μπιούρυ, ο Ε. Α. Τόμπσον και ο Πήτερ Μπράουν— κατάγονταν από το Δουβλίνο ή πέρασαν μεγάλα διαστήματα εκεί και στα περίχωρά του.

Πρόβλημα έχω με δύο προσεγγίσεις της συγκεκριμένης περιόδου. Πρώτον, δεν μπορώ ακριβώς να καταλάβω τους ιστορικούς εκείνους που αντιμετωπίζουν «την πτώση της δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» και την αντικατάστασή της από διάφορα βαρβαρικά βασίλεια ως καταστροφή. Πρόκειται συνήθως για τους ίδιους ανθρώπους που αντιμετώπισαν την πτώση ενός παρόμοια πεφυσισμένου και διεφθαρμένου καθεστώτος εκμετάλλευσης το 1991 με

ενθουσιώδη (και άκριτη) χαρά. Γενικά δεν είμαι με το μέρος των αυτοκρατοριών, όποιος και αν τις κυβερνά. Υπό την έννοια αυτή επομένως, η θεώρησή μου για τους βαρβάρους μπορώ να πω ότι είναι μεταϊμπεριαλιστική ή μετααποικιοκρατική. Κατά δεύτερον όμως, έχω πρόβλημα και με εκείνους τους ιστορικούς που υπονοούν ότι η «πτώση της δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» δεν ήταν ουσιαστικά σημαντική, αφήνοντας έτσι να εννοηθεί ότι οι βάρβαροι δεν ήταν στην πραγματικότητα και τόσο βάρβαροι. Οι βαρβαρικές εισβολές δεν αποτέλεσαν παρά μια παρένθεση στην εξέλιξη του ύστερου αρχαίου πολιτισμού, υποστηρίζουν· οι αυτοκράτορες μπορεί να εξαφανίστηκαν από τη Δύση, αλλά, όταν εξετάζουμε τη ρωμαϊκή οικονομία, τη ρωμαϊκή κοινωνική δομή και την καινούρια ρωμαϊκή θρησκεία (τον χριστιανισμό), αυτό που βρίσκουμε είναι η συνέχεια. Να το πεις αυτό, μπαίνουμε στον πειρασμό να απαντήσουμε, στον Ρωμαιοβρετανό που δραπέτευσε στη Βρετάνη για να ξεφύγει από τους Αγγλοσάξονες ή στον κάτοικο κάποιας ρωμαϊκής πόλης κοντά στη μεθόριο του Ρήνου ή του Δούναβη, όπου ο κόσμος ανατράπηκε επίσης ή καταστράφηκε από βαρβαρικές επιδρομές τις οποίες οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ήταν αδύναμοι να σταματήσουν. Να το πεις αυτό σχεδόν σε όλους όσους έζησαν στη δυτική Ευρώπη περίπου το 600, οι οποίοι, όπου και να ήταν, βρέθηκαν να ζουν με αισθητά λιγότερη άνεση απ' ό,τι οι πρόγονοί τους δύο ή τρεις αιώνες νωρίτερα.⁴

Λίγα χρόνια πριν ο Γκάυ Χάλσωλ ισχυρίστηκε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι που μελέτησαν την περίοδο αυτή ήταν υποστηρικτές είτε της μετακίνησης («Movers») είτε των αναταράξεων («Shakers»). Οι πρώτοι πιστεύουν ότι πολλές από τις αλλαγές στον υστερορωμαϊκό κόσμο ήταν αποτέλεσμα της μετακίνησης βαρβάρων προς την Αυτοκρατορία· οι δεύτεροι πιστεύουν ότι ο ρωμαϊκός κόσμος σπαρασσόταν ήδη από εντάσεις και αλλαγές και ότι η άφιξη μερικών ολιγάριθμων ομάδων βάρβαρων πολεμιστών αποτελούσε σύμπτωμα μάλλον παρά αιτία των αλλαγών αυτών. Ο Χάλσωλ ισχυρίστηκε ότι μια τρίτη ομάδα, η οποία νομίζει ότι δεν συνέβη τίποτε το ιδιαίτερο, αποτελεί στην πραγματικότητα την ακραία

πτέρυγα των υποστηρικτών των αναταράξεων. Όπως και ο Χάλσουλ —χωρίς ωστόσο να παραδέχομαι ανοιχτά, όπως εκείνος, ότι είμαι στριμμένος τύπος—,⁵ δεν είμαι απόλυτα στρατευμένος στη μια ή την άλλη μερίδα. Το πρόβλημα έγκειται (όπως θα ανακαλύψει ο αναγνώστης του βιβλίου αυτού, πιθανόν με κάποιο τρόπο) στο ότι η ιστορία της συνεχώς μεταβαλλόμενης σχέσης των Ρωμαίων με τους βαρβάρους είναι υπερβολικά πολύπλοκη και αβέβαιη και στο ότι η ιστορία κάθε περιοχής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, καθώς και κάθε βαρβαρικής ομάδας που ήρθε σε επαφή με τις περιοχές εκείνες, είναι μοναδική και διαφορετική. Η πολυπλοκότητα ενισχύεται από τα προβλήματα που έχουμε με τις πηγές μας (βλ. παρακάτω, σ. 36): ούτε οι γραπτές ούτε οι αρχαιολογικές πηγές μας μιλούν με διαφάνεια, σαφήνεια ή αξιοπιστία για οτιδήποτε.

Στο βιβλίο αυτό πρόκειται να ασχοληθώ με τους βαρβάρους που έζησαν στην περιοχή η οποία θεωρείται σήμερα Ευρώπη. Σκοπεύω να αγνοήσω τους βαρβάρους της βόρειας Αφρικής, κυρίως τον λαό που ακόμη και σήμερα τον ονομάζουμε με μια λέξη που προέρχεται από το (barbari), τους Βερβέρους, καθώς και τους βαρβάρους πέρα από τα νοτιοανατολικά ρωμαϊκά σύνορα, τους Άραβες, που (περίπου κατά την εποχή μέχρι την οποία φτάνει το βιβλίο μας) επρόκειτο να επιδράσουν πολύ περισσότερο στον ρωμαϊκό κόσμο από οποιονδήποτε άλλο μη ρωμαϊκό λαό. Και μέσα στην Ευρώπη, ορισμένοι βαρβαρικοί λαοί είναι πολύ πιο γνωστοί σε εμάς (ή μερικές φορές, για να είμαι ειλικρινής, σε μένα) από άλλους. Στη Δύση οι Ιρλανδοί, τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα και μετά, μας παρέχουν πλούσιο υλικό (παρόλο που συχνά παραλείπονται από κάθε συζήτηση οι βάρβαροι). Στο ανατολικό άκρο της Ευρώπης, οι διάφοροι σλαβόφωνοι λαοί δεν έχουν αφήσει τίποτε πίσω τους εκτός από αρχαιολογία, μεγάλο μέρος της οποίας έχει δημοσιευτεί σε γλώσσες που δεν μπορώ να διαβάσω: για τους δύο αυτούς λόγους η ιστορία των σλαβικών λαών δεν καλύπτεται απόλυτα στον βαθμό που θα ήθελα, ούτε με κάποια σιγουριά. Αυτό που θα κάνω είναι να υπενθυμίσω στους αναγνώστες ότι —παρά τα συμπεράσματα που έχουν βγάλει από κάποια βιβλία περί βαρβάρων— με κανέναν τρόπο οι

βάρβαροι όλης της Ευρώπης δεν ήταν γερμανόφωνοι. Υπήρχαν και τρεις άλλες ομάδες βαρβάρων την περίοδο αυτή, οι οποίοι, όπως και οι γερμανόφωνοι, μιλούσαν γλώσσες που ανήκαν στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια: πρόκειται για τους κελτόφωνους, τους σλαβόφωνους και τους λαούς εκείνους που μιλούσαν βαλτικές γλώσσες, όπως τα λετονικά και τα λιθουανικά. Αλλά υπήρχαν και λαοί οι γλώσσες των οποίων δεν είχαν καμία απολύτως συγγένεια με τις ινδοευρωπαϊκές, όπως οι ομάδες των τουρκόφωνων που έφτασαν στην Ευρώπη από την Κεντρική Ασία την περίοδο αυτή (ιδίως οι Ούννοι, οι Άβαροι και οι Βούλγαροι), καθώς και μερικοί από όσους ζούσαν στη Βαλτική, όπως οι Φίννοι και οι Εσθνοί, που μιλούσαν ποικιλίες των φιννοουγγρικών (αν και οι γλωσσικά συγγενείς τους Μαγυάροι δεν θα έφταναν στην Ευρώπη παρά μόνο μετά την περίοδο που καλύπτει το βιβλίο αυτό).⁶

Χρειάζεται να τονιστεί ότι οι βάρβαροι για τους οποίους θα γράψω δεν έχουν τίποτε κοινό μεταξύ τους πέρα από τον χαρακτηρισμό «βάρβαροι» που τους απέδιδαν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι. Η λέξη αυτή—*βάρβαρος* (πληθ. *βάρβαροι*) στα ελληνικά, «*barbarus*» (πληθ. «*barbari*») στα λατινικά—έχει δύο σημασίες κατά την περίοδο που μας αφορά. Βασικά σήμαινε τον μη Ρωμαίο, όποιον προερχόταν από κάποιο μέρος εκτός Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σε δεύτερο επίπεδο ωστόσο, σήμαινε «βάρβαρος», δηλαδή κάποιος που δεν ήταν πολιτισμένος. Μπορεί να υπήρχαν άτομα που σε συγκεκριμένες περιστάσεις αυτοπροσδιορίζονταν ως «βάρβαροι», αλλά κατά κύριο λόγο επρόκειτο για λέξη την οποία χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι για τους άλλους υποτιμητικά.

Ο «Κέλτης» και ο «Γερμανός» είναι λέξεις με αξιοσέβαστη γενεαλογία στις κλασικές γλώσσες. Η πρώτη προέρχεται από την ελληνική λέξη *Κελτοί* (οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν τον λαό αυτό *Galli* ή *Γαλάτες*), ενώ η δεύτερη από τη λατινική «*Germani*». Η λέξη «*Σλάβος*» ωστόσο δεν εμφανίζεται έως τον 6ο αιώνα, και τότε με τη μορφή «*Slaveni*». Αλλά η σημερινή χρήση των λέξεων «Κέλτης», «Γερμανός» και «Σλάβος» ανάγεται στη χρήση των φιλόλογων από τον 18ο αιώνα και εξής. Οι Κέλτες είναι εκείνοι που

μιλούν κάποια από τις κελτικές γλώσσες (ομιλητές τους πρέπει να βρίσκονται σήμερα μεταξύ των Βρετόνων, Ουαλών, Ιρλανδών και Σκότων)· οι Γερμανοί είναι εκείνοι που μιλούν κάποια από τις γερμανικές γλώσσες (οι οποίες σήμερα περιλαμβάνουν τα ολλανδικά, τα γερμανικά, τις σκανδιναβικές γλώσσες, μαζί με τα ισλανδικά και τα αγγλικά)· και οι Σλάβοι είναι εκείνοι που μιλούν κάποια από τις σλαβικές γλώσσες (σήμερα τα ρωσικά, πολωνικά, τσεχικά, σερβικά κ.ά.). Εξαιτίας του εθνικισμού (και ρατσισμού) του 19ου αιώνα οι ιστορικοί έχουν την τάση να χρησιμοποιούν τους γλωσσολογικούς αυτούς όρους σαν να εκπροσωπούσαν βιολογικές ομάδες ή φυλές. Αλλά ο όρος «κελτόφωνοι» δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από ό,τι δηλώνει η λέξη. Κελτόφωνοι λαοί πρέπει να υπήρχαν σε μεγάλο μέρος της δυτικής Ευρώπης, οι οποίοι φτάνοντας πιθανόν στην Ιρλανδία, στη Βρετανία κ.α. ως στρατιωτική ελίτ δίδαξαν ή, αλλιώς, έπεισαν τους ντόπιους να μάθουν τη γλώσσα τους. Η χρήση μιας κελτικής γλώσσας δεν είναι ένδειξη ότι κάποιος ανήκε βιολογικά σε μια «κελτική φυλή», παρόλο που έναν αιώνα πριν θα βρίσκαμε εύκολα μελετητές που το πίστευαν.

Την περίοδο αυτή επομένως οι «Κέλτες» δεν θεωρούσαν τους εαυτούς τους Κέλτες ή οι «Γερμανοί» Γερμανούς, αν και μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να αυτοπροσδιορίζονταν ως «μη Ρωμαίοι» ή βάρβαροι. Στο βιβλίο αυτό θα προσπαθήσω να μην αναφερθώ σε Γερμανούς ή Κέλτες ή Σλάβους αλλά, αν χρειαστεί, θα αναφερθώ σε γερμανόφωνους, κελτόφωνους και σλαβόφωνους.

Μερικοί έχουν ρωτήσει γιατί, εφόσον είμαι τόσο ευαίσθητος όσον αφορά τη χρήση των όρων «Κέλτης» και «Γερμανός» (με την προδιάθεση να ξεσπάσω, για παράδειγμα, σε περίπτωση που κάποιος άτυχος φοιτητής αρχίσει να χρησιμοποιεί έναν ανόητο όρο όπως «η Κελτική Εκκλησία»),⁷ χρησιμοποιώ τον πολιτικά μη ορθό όρο «βάρβαρος». Υπάρχει βέβαια σε αυτόν κάποια απλότητα που αντιστοιχά της δεν διαθέτει κανένας άλλος πιθανός όρος — και είναι σίγουρα πιο κομψό από το να λες διαρκώς «μη Ρωμαίος». Το 2003 ο Χανς-Βέρνερ Γκαιτς υπερασπίστηκε τη διατήρηση του όρου «γερμανικός» σε ένα βιβλίο που είχε συνεπιμεληθεί, με την

ΟΙ ΒΑΡΒΑΡΟΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΧΑΡΤΗΣ 1. Χάρτης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με τα ονόματα των ρωμαϊκών διοικήσεων (μεγάλη γραμματοσειρά) και των επαρχιών (μικρή γραμματοσειρά), καθώς και με την κατά προσέγγιση θέση των διαφόρων βαρβαρικών λαών. Οι επαρχίες είναι εκείνες που απαριθμούνται στη *Notitia dignitatum* το 400· οι βάρβαροι βρίσκονται στις τοποθεσίες που κατεύχον προτού οι Γότθοι εγκατασταθούν στην Αυτοκρατορία το 376. (Ο χάρτης τροποποιημένος, από το Α. Η. Μ. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Λονδίνο: Longman, 1966, σ. 100–101)

αιτιολογία ότι η αντικατάσταση του «Γερμανός» από το «βάρβαρος» «θα σήμαινε μόνον την υιοθέτηση μιας ακόμη ρωμαϊκής ιδεολογίας, η οποία, σε τελική ανάλυση, είναι εξίσου ανεπαρκής όσο και η “γερμανική”».⁸ Δεν μπορώ να συμφωνήσω με την τοποθέτηση αυτή. Πέρα από το γεγονός ότι με κανέναν τρόπο δεν ήταν όλοι οι βάρβαροι γερμανόφωνοι, η λέξη «γερμανικός» εξήντα χρόνια μετά την ήττα του Χίτλερ συνεχίζει να έχει φυλετικές συνδηλώσεις, τις οποίες δεν έχει η λέξη «βάρβαρος». Για τους Ρωμαίους, ο «βάρβαρος» μπορεί βέβαια να είναι υποτιμητικός όρος. Από την άλλη, σε αντίθεση με τους σύγχρονους ρατσιστές, οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι οι βάρβαροι μπορούσαν να εκπολιτιστούν, και είχαν συχνά εκπολιτιστεί στο παρελθόν. (Το 212 μ.Χ., όταν ο Καρακάλλας έδωσε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, οι περισσότεροι Ρωμαίοι πολίτες κατάγονταν από λαούς που οι παλιοί Ρωμαίοι τούς αντιμετώπιζαν ως βαρβάρους.) Είτε χρησιμοποιήσει κανείς το «βάρβαρος» είτε το «Γερμανός», σίγουρα πρέπει να θυμάται ότι γενικεύσεις σχετικά με τις ομάδες που χαρακτηρίζονται έτσι είναι σχεδόν αδύνατες: υπήρχαν τόσες διαφορές και αντιθέσεις μέσα στον βαρβαρικό κόσμο όσες και μεταξύ βαρβάρων και Ρωμαίων.

Δεν υπάρχει απαραίτητα κάτι πολιτικά μη ορθό στη λέξη «βάρβαρος», ιδιαίτερα αν δεν συμμεριζόμαστε τις προκαταλήψεις των Ρωμαίων και των δικών μας πολύ μεταγενέστερων προγόνων. Αν σε έναν μεταποικιοκρατικό κόσμο απορρίπτουμε το ιμπεριαλιστικό εγχείρημα και την ιμπεριαλιστική ιδεολογία της πολιτισμικής ή φυλετικής ανωτερότητας, τότε μπορούμε να αρχίσουμε να αναγνωρίζουμε και να εκτιμούμε μη ιμπεριαλιστικούς πολιτισμούς και να χρησιμοποιούμε τον όρο «βάρβαρος» με υπερηφάνεια: μια αντίστοιχη περίπτωση είναι η ανάκτηση της λέξης «queen» από την ομοφυλόφιλη κοινότητα. Η «βαρβαρική κουλτούρα» ή ο «βαρβαρικός πολιτισμός» δεν είναι οξύμωρα σχήματα, όπως θα πίστευαν οι Ρωμαίοι: είμαστε σε θέση τώρα να εκτιμήσουμε τις αισθητικές αξίες του υλικού πολιτισμού των βαρβάρων, παρόλο που μπορούμε μόνο να εικάσουμε τον πλούτο της βαρβαρικής

προφορικής κουλτούρας από τα απομεινάρια πολύ μεταγενέστερων περιόδων. Οι ημιαφηρημένες σπείρες συμπλεγμάτων ζώων σε πρώιμα μεσαιωνικά κοσμήματα ή χειρόγραφα φαίνονται ελκυστικές σε γενιές που εκπαιδεύτηκαν να εκτιμούν την αφηρημένη τέχνη (ενώ, αντίθετα, οι υπερβολές του Μουσσολίνι ή του Στάλιν μάς έκαναν να είμαστε καχύποπτοι απέναντι στο ενσυνείδητο μεγαλείο της επίσημης ρωμαϊκής τέχνης).

Υπάρχει επίσης, πρέπει να ομολογήσουμε, μια σκοτεινή αίγλη στη λέξη «βάρβαρος», τουλάχιστον στη βόρεια Ευρώπη. Πρόκειται για μια γοητεία την οποία εκμεταλλεύτηκαν οι ναζί με τη λατρεία τους για τη νορδική φυλή και τον υπέρμετρο θαυμασμό τους για την εκδοχή του Βάγκνερ σχετικά με την αρχαία γερμανική μυθολογία. Ασκεί όμως γοητεία και πέρα από τη βόρεια Ευρώπη. Την ίδια εποχή με την άνοδο του ναζισμού, αλλά στο Τέξας, ο Ρόμπερτ Ε. Χάουαρντ έγραφε τις διάφορες σύντομες ιστορίες για τον Κόναν τον Βάρβαρο, οι οποίες έκαναν μια παρόμοια επίκληση σε ρίζες, παρωχημένες αξίες (όπως η πατριαρχία) και στην απλότητα — όπως η απλότητα της διευθέτησης των διενέξεων με τη βία μάλλον παρά με τον λόγο ή τη διαπραγματέυση. Η σαγηνευτική εικόνα του βαρβάρου είναι μια από τις πηγές τεράστιας δημοφιλίας για τη λογοτεχνία του φανταστικού, μεγάλο μέρος της οποίας προέρχεται από τις σχεδόν διαμετρικά αντίθετες ρίζες του Ρόμπερτ Ε. Χάουαρντ και του Τζ. Ρ. Ρ. Τόλκην. Ο καθηγητής Τόλκην βέβαια βρήκε την έμπνευσή του όχι σε αδιαμόρφωτες λαϊκές εικόνες του βαρβάρου (όπως ο Χάουαρντ) αλλά στη λογοτεχνία των πραγματικών βαρβάρων, κυρίως Αγγλοσαξόνων και Ισλανδών.

Η μοντέρνα εμμονή με τους βαρβάρους ανάγεται, με μια αδιάλειπτη συνέχεια, στην Εποχή των Ανακαλύψεων, σε συνδυασμό με την ανανεωμένη επαφή των Ευρωπαίων με λαούς που αντιμετώπιζονταν ως «πρωτόγονοι». Αξίζει να παραθέσουμε την περιγραφή του Κλωντ Ρώσον από το βιβλίο του *God, Gulliver, and Genocide*:

Το βιβλίο αυτό έχει ως θέμα τον τρόπο με τον οποίο η ευρωπαϊκή φαντασία αντιμετώπισε τις ομάδες τις οποίες λείει ότι σκοτώνει αλλά ποτέ δεν τις εξοντώνει ακριβώς, γιατί το εγχείρημα είναι πο-

λύ δύσκολο ή δυσάρεστο, ή τα θύματα είναι απαραίτητα για τον μόχθο τους, ή παρεμβάλλονται αντικρουόμενα συναισθήματα. Ασχολείται με τις φαντασιακές απηχήσεις της ιδέας του αγρίου, του «άλλου», όχι απλώς ως σημαντικού ή ασήμαντου αλλά ως μιας μορφής μέσα από την οποία ερχόμαστε αντιμέτωποι με τον ίδιο μας τον εαυτό σε μια αγωνιώδη αυτοενοχοποίηση, εξαιρετικά περίπλοκη και «αντιφατική» ώστε να μπορεί να υπαχθεί στις συνήθειες απλουστευτικές κατηγοριοποιήσεις. Είμαστε εμμονικοί με τους «βαρβάρους». Δεν είναι όπως «εμείς», είναι αυτοί που δεν μιλούν τη γλώσσα μας ή «οποιαδήποτε γλώσσα», αυτοί τους οποίους περιφρονούμε, φοβόμαστε, αυτοί που ορμάμε και τους σκοτώνουμε· αυτοί για τους οποίους νιώθουμε συμπόνια ή θαυμασμό και έντονο σεξουαλικό ενδιαφέρον· αυτοί των οποίων την αθωότητα ή το σθένος ποθούμε και οι οποίοι ασκούν μια ασυνήθιστη επίδραση στη συμπεριφορά, ακόμη και στον τρόπο ένδυσης στις πολιτισμένες αστικές ζωές μας· αυτοί τους οποίους συχνά ξεπερνάμε στη βαρβαρότητα που τους καταλογίζουμε, με τους οποίους υποψιαζόμαστε ότι μοιάζουμε, και η υποψία αυτή στοιχειώνει τις ενδοσκοπήσεις και τις φαντασιώσεις μας. Μπαίνουν σε δύο αλληλοεπικαλυπτόμενες κατηγορίες, τους αλλοεθνείς και τους ντόπιους παρίες.⁹

Η πολιτισμική περιπλοκότητα των «βαρβάρων» τη σημερινή εποχή δεν είναι κάτι καινούριο. Χρωματίζει και όλες τις αρχαίες πηγές μας και μπορεί, αν δεν είμαστε επιφυλακτικοί, να μας προκαλέσει σύγχυση και να μας αποπροσανατολίσει.

Ο «βάρβαρος» είναι μια λέξη που ανάγεται στις απαρχές του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.¹⁰ Η ίδια η αρχαιοελληνική λέξη *βάρβαρος*, που σήμαινε απλώς «κάποιον που δεν μιλά ελληνικά» (αλλά μιλούσε με ακατάληπτους ήχους που ακούγονταν σαν *βαρ βαρ*) και τίποτε περισσότερο, έγινε συνηθέστερη, όπως έχει υποστηριχθεί, μετά την περσική εισβολή στην Ελλάδα. Χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από τους Έλληνες τραγικούς ποιητές του 5ου αιώνα π.Χ., οι οποίοι ξανάγραψαν τους ελληνικούς μύθους με τρόπο τέτοιο ώστε να χωρέσουν σε αυτούς βαρβαρικά στερεότυπα. Η εικόνα του ανώτερου Έλληνα που αντιμετωπίζει τον κατώτερο βάρβαρο είχε καταστεί τόσο κοινή ώστε κατά το δεύτερο μισό του αιώνα ο

Ευριπίδης μπορούσε να προσφέρει το θέαμα βάρβαρων Ελλήνων και ευγενών βαρβάρων, θέαμα που η Ήντιθ Χωλ αποκάλεσε «ειρωνική και σοφιστική αντιστροφή της κοινώς αποδεκτής λογικής»¹¹ — και αποτελεί πρόδρομο του ευγενούς αγρίου του Ρουσσώ.

Η Χωλ σχολίασε ότι θα μπορούσε να είχε τιτλοφορήσει το βιβλίο της *Inventing the Hellene* («Επινοώντας τον Έλληνα») παρά *Inventing the Barbarian* («Επινοώντας τον βάρβαρο»),¹² εφόσον ο σκοπός της επινόησης στερεοτύπων για βαρβάρους με ανεπιθύμητα γνωρίσματα ήταν σε μεγάλο βαθμό ο ορισμός των χαρακτηριστικών τα οποία οι ίδιοι οι Έλληνες θαύμαζαν. Το δίπτυχο Έλληνας/βάρβαρος έγινε ένα αντιθετικό δίπολο που υπενθύμιζε στους Έλληνες άλλες αντιθέσεις, όπως λογική/ένστικτο, λογικός/συναισθηματικός, αρσενικό/θηλυκό, ανθρώπινο/ζώδες, έλεγχος/χάος, τάξη/αταξία και, φυσικά, πολιτισμένος/απολίτιστος.

Δημιουργήθηκε λοιπόν μια μακρά παράδοση στην αντιμετώπιση του βαρβάρου με εσκεμμένα αρνητικούς όρους, ως κάποιου που στερείται τα περισσότερα ή και όλα τα πλεονεκτήματα του πολιτισμού. Κατά τον 16ο αιώνα ο Μονταίν περιέγραφε τους Τουπιναμπά της Βραζιλίας ως εξής:

Πρόκειται για ένα έθνος, θα έλεγα στον Πλάτωνα, στο οποίο δεν υπάρχει κανένα είδος εμπορίου, καμιά γνώση της γραφής, καμιά επιστήμη αριθμών, κανένα αξίωμα ή κανέναν πολιτικά ανώτερος, κανένα είδος υπηρεσίας, πλούτου ή φτώχειας, ούτε συμβόλαια, ούτε κληρονομίες, ούτε διαμοιρασμοί περιουσίας, μόνον ανέμελες σχολίες, κανέναν σεβασμός για την οικογένεια αλλά μόνο για τους κοινούς δεσμούς, καθόλου ρούχα, καθόλου γεωργία, καθόλου μέταλλα, καμιά χρήση δημητριακών ή οίνου. Οι ίδιες οι λέξεις που σημαίνουν ψέμα, προδοσία, απάτη, απληστία, φθόνο, συκοφαντία και συγχώρηση δεν έχουν ποτέ ακουστεί.¹³

Μπορούμε εύκολα να διαπιστώσουμε πως οι προσωπικές προτιμήσεις ή το άμεσο κοινωνικό ή πολιτικό πλαίσιο κάποιου καθιστούσαν δυνατή την αντιμετώπιση των κανιβάλων του Μονταίν ως επιτομής της βαρβαρότητας και από την άλλη πλευρά (ή συγχρόνως) ως στοιχείου πραγματικής ουτοπίας. Το βιβλίο του Τόμας Μορ

Utopia (*Ουτοπία*, 1516), έντονα επηρεασμένο από τις ειδήσεις των ανακαλύψεων στην Αμερική, ήταν προϊόν μιας μακρόχρονης παράδοσης που διέβλεπε τις σατιρικές δυνατότητες αντιπαραβολής του «πολιτισμού» μας με τα έθιμα του «Άλλου». ¹⁴ Από την εποχή του Ευριπίδη τουλάχιστον υπήρχε η διάσταση αυτή των ελληνορωμαϊκών απόψεων για τους βαρβάρους. Οι βάρβαροι μπορεί να αντιπροσωπεύουν ό,τι χειρότερο είναι ικανή να διαπράξει η ανθρωπότητα αλλά μπορούν επίσης να θυμίζουν σε Έλληνες και Ρωμαίους την αγνότητα και την απλότητα που έχουν χάσει οι ίδιοι.

Εφόσον ο βάρβαρος αποτελεί σε μεγάλο βαθμό μια φαντασιακή κατασκευή, ήταν αναπόφευκτο να μην υπάρχει ένα και μοναδικό γεωγραφικό όραμα για τον βαρβαρικό κόσμο. Για μερικούς Ελληνορωμαίους συγγραφείς, οι πιο μακρινοί βάρβαροι ήταν οι πιο ευγενείς. Ο Στράβων, για παράδειγμα, εκτιμούσε ότι όσοι ζούσαν μακρύτερα από τον ελληνορωμαϊκό κόσμο δεν είχαν, κατά συνέπεια, μολυνθεί —ακόμη— από τα άσχημα του πολιτισμού:

Τους θεωρούμε [τους Σκύθες] ειλικρινέστατους και ελάχιστα πονηρούς, καθώς και πιο ολιγαρκείς από εμάς και πιο αυτάρκεις. Και όμως, ο δικός μας τρόπος ζωής έχει κάνει σχεδόν όλους τους ανθρώπους να αλλάξουν προς το χειρότερο, εισάγοντας τις πολυτέλειες και τις αισθησιακές απολαύσεις και, για να τις ικανοποιήσουν, ποταπά τεχνάσματα και αμέτρητες πράξεις πλεονεξίας. ¹⁵

Για άλλους συγγραφείς, όσο μακρύτερα βρίσκονταν οι βάρβαροι από την πηγή του πολιτισμού, τόσο πιο βάρβαροι ήταν. Η άποψη αυτή μερικές φορές εκφράζεται με την αντίληψη του κανιβαλισμού, τη λυδία λίθο του βαρβαρισμού τότε, όπως και σήμερα. Ο Στράβων υποστήριζε ότι οι Ιρλανδοί ήταν κανίβαλοι και δεν υπήρχε σε αυτούς η απαγόρευση της αιμομιξίας. Λίγοι άνθρωποι ωστόσο παραθέτουν την κατακλείδα του πολυσχολιασμένου εκείνου χωρίου: «και τα λέω όλα αυτά γνωρίζοντας ότι δεν έχω αξιόπιστους μάρτυρες». ¹⁶ Ο άγιος Ιερώνυμος στις αρχές του 5ου αιώνα δεν πρόσθεσε κάποιο παρόμοιο υστερόγραφο στο κατηγορηματικό του σχόλιο ότι στη βόρεια Βρετανία οι Αττακόττοι (τους οποίους πιθανόν συγχέει με τους Σκότους, τους κατοίκους της Ιρλανδίας)

ήταν κανίβαλοι.¹⁷ Υπάρχουν και εκείνοι οι ανθρωπολόγοι που αμφισβητούν ότι υπήρξε ποτέ η συνήθεια της ανθρωποφαγίας, υποστηρίζοντας πως πρόκειται πάντα για κατηγορία που εκτοξεύεται ενάντια στους εχθρούς κάποιου ή σε κατώτερους του.¹⁸ Αλλά αυτό από μια άποψη είναι άσχετο· ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση ότι στην Αρχαιότητα, όπως και στη σύγχρονη εποχή, η ανθρωποφαγία αντιμετωπίζεται ως συνήθεια των πιο υποβαθμισμένων βαρβάρων.

Επομένως, δεν ήταν όλοι οι βάρβαροι το ίδιο για τους Ρωμαίους συγγραφείς. Οι περισσότεροι Ρωμαίοι όμως πίστευαν πιθανόν ότι οι βάρβαροι που ζούσαν κάπου εγκατεστημένοι, με γεωργία και εμπόριο, βρίσκονταν πιο κοντά στα πολιτισμένα όντα. Οι νομάδες, που δεν ήξεραν την τέχνη της γεωργίας, βρίσκονταν στις κατώτερες θέσεις. Η αδιάκοπη κινητικότητα, με άλογα ή καμήλες, αποτελούσε αντανάκλαση της ταραγμένης κατάστασης της ψυχής.¹⁹ Κατά συνέπεια, ορισμένοι βάρβαροι περιγράφονταν ως νομάδες, ενώ στην πραγματικότητα δεν ήταν· ο νομαδισμός τους πολύ περισσότερο αντανάκλα την υποτιθέμενη θέση τους στην ιεραρχία των λαών παρά προσιδιάζει σε ακριβή εθνογραφική παρατήρηση.

Πρέπει να τονιστεί πάλι ότι για τον Ρωμαίο ο βάρβαρος δεν ήταν κατώτερος με την έννοια που για τους σύγχρονους ρατσιστές ήταν κατώτερος ο Σλάβος ή ο Αφρικανός. Ο Αφρικανός δεν μπορεί να αλλάξει χρώμα, ούτε και, θα έλεγε ένας ρατσιστής, τον γενετικό κώδικα που καθορίζει την κατωτερότητά του. Ο Ρωμαίος, αντίθετα, για τον οποίο το χρώμα δεν φαίνεται να έχει σημασία,²⁰ θα έλεγε ότι οι βάρβαροι μπορούσαν να αλλάξουν: μπορούσαν να εκπολιτιστούν, ακόμη και να γίνουν Ρωμαίοι πολίτες. Για να παραθέσω τον Ύβ Ντωζ, την αναγνωρισμένη αυθεντία για τη στάση των Ρωμαίων απέναντι στον βάρβαρο:

Για τον Ρωμαίο, ο βάρβαρος δεν είναι κάποιο διαφορετικό είδος αλλά άνθρωπος κατώτερης κατάστασης, είτε συλλογικής είτε ατομικής, ένα είδος ύπαρξης ελαττωματικής, ακατέργαστης, ατελούς — όχι οριστικής αλλά μεταβαλλόμενης. Ο βάρβαρος, όπως και ο πολιτισμένος, υπόκειται διαρκώς σε αλλαγή και μπορεί πάντα να εξελί-

σεται: η πρόσβαση στον *ανθρωπισμό* (*humanitas*) είναι πάντα δυνατή, όπως και η ολίσθηση ή η επανολίσθηση προς τη βαρβαρότητα.²¹

Οι Ρωμαίοι θυμόντουσαν ότι και οι ίδιοι ήταν κάποτε βάρβαροι. Οι Γαλατορωμαίοι τον 4ο αιώνα, λένε, είχαν πλήρη επίγνωση του ότι οι Γαλάτες πρόγονοί τους ήταν κάποτε βάρβαροι και ότι μετά την κατάκτησή τους από τον Ιούλιο Καίσαρα είχαν ενσωματωθεί στον ρωμαϊκό κόσμο. Για τον Βιτρούβιο, η βαρβαρότητα ήταν αποτέλεσμα ανισορροπίας, είτε λόγω υπερβολής είτε λόγω έλλειψης. Την ισορροπία μπορούσε να την προσφέρει ο πολιτισμός. «Η λογική συνέπεια ήταν ότι ο βαρβαρικός κόσμος, αδύναμος επειδή ήταν ατελής, μπορούσε να βρει την ολοκλήρωσή του μόνον αν εισερχόταν στον ρωμαϊκό πολιτισμό».²² Μερικοί λαοί είχαν περάσει από την κατάσταση της βαρβαρότητας (και υπήρχε πάντα η πιθανότητα επανολίσθησης): άλλοι ζούσαν ακόμη στη βαρβαρότητα (αλλά μπορούσαν να ξεφύγουν από αυτήν). Και είναι γεγονός ότι στον καθένα μας υπάρχει κάποιο βαρβαρικό στοιχείο. Όπως διακήρυξε ο Θεμίστιος στη Σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης το 370, «ενυπάρχει στον καθένα μας κάποιο βαρβαρικό φύλο, εξαιρετικά ατίθασο και απείθαρχο, τον θυμό εννοώ και τις ακόρεστες επιθυμίες, που αντιτίθενται στη λογική όπως οι Σκύθες και οι Γερμανοί στους Ρωμαίους».²³

Για τους Ρωμαίους, δηλαδή για «τα μέλη της ελίτ των Ρωμαίων λογίων που μας παρέχουν σχεδόν όλες τις γνώσεις που διαθέτουμε για τις ρωμαϊκές αντιλήψεις», η βαρβαρότητα παρέμενε μια διαρκής απειλή. Ωστόσο, το αντικείμενο του φόβου τους δεν ήταν τόσο οι «πραγματικοί» βάρβαροι που ζούσαν έξω από τα όρια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: αυτούς στο μεγαλύτερο μέρος τους ένιωθαν ότι μπορούσαν να τους αντιμετωπίσουν. Το πραγματικό πρόβλημα ήταν οι βάρβαροι στο εσωτερικό, οι «ντόπιοι παρίες» του Ρώσον. Ο Κικέρωνας θεωρούσε τους Έλληνες βαρβάρους επειδή ήταν άνθρωποι τόσο αδύναμης θέλησης ώστε να υποταχθούν στη Ρώμη. Αλλά Ρωμαίοι αγροίκοι όπως ο Κατιλίνας, ο Δολαβέλλας ή ο Μάρκος Αντώνιος ήταν χειρότεροι από τους βαρβάρους. Και ο Ιουβενάλης είδε τη βαρβαρότητα ως απειλή: αυτό

που εννοούσε όμως ήταν ότι φοβόταν πιθανή μόλυνση από τους διεφθαρμένους, εκθηλυμένους, τρυφηλούς, φιλήδονους και ματαιόδοξους Έλληνες και Ανατολίτες.²⁴ Οι λατινικοί πανηγυρικοί λόγοι του 4ου αιώνα, οι οποίοι συχνά εξυμνούν αυτοκρατορικές νίκες εναντίον βαρβάρων και αφήνουν την εντύπωση ότι επρόκειτο για ορδές που θα καταπόντιζαν την Αυτοκρατορία αν δεν υπήρχε η διαρκής επαγρύπνηση των αυτοκρατόρων, εκφράζουν παρ' όλα αυτά σε αρκετά σημεία κάποια προτίμηση για τους απολίτιστους λαούς του βορρά, που ήταν σκληροί και δραστήριοι, έναντι των μαλθακών, νωθρών και εκθηλυμένων λαών της ρωμαϊκής Ανατολής.²⁵ Αλλά για τον Τάκιτο, οι ντόπιοι παρίες δεν ήταν μόνο στην Ανατολική Αυτοκρατορία· βρισκόνταν παντού. Σκλάβοι, χωρικοί, οι μάζες των πόλεων, ακόμη και οι στρατιώτες, ήταν όλοι εξίσου κακοί με τους βαρβάρους, και η ίδια η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία πιθανόν να οδηγούσε τον γνωστό τότε κόσμο πίσω στη βαρβαρότητα παρά μπροστά στον πολιτισμό. «Ένα καθεστώς που ενθαρρύνει την κολακεία και τη δουλοπρέπεια θα στερήσει σταδιακά από τον Ρωμαίο την ψυχή του, καθιστώντας τον “υποτελή” κατά τα ασιατικά ήθη».²⁶ Η αντίληψη του βαρβάρου επομένως ήταν ένας τρόπος με τον οποίο η ρωμαϊκή ελίτ μπορούσε να επιβεβαιωθεί για την ανωτερότητά της όχι μόνο στην *οικουμένη*, τον γνωστό τότε κόσμο, έναντι της υπόλοιπης ανθρωπότητας, αλλά και μέσα στην ιεραρχία της αυτοκρατορικής κοινωνίας. Συγχρόνως αυτοί οι Ρωμαίοι μπορούσαν να υπενθυμίζουν στον εαυτό τους τις αξίες εκείνες που χρειάστηκε να διατηρήσουν προκειμένου να διασφαλίσουν την ανωτερότητα αυτή.

Οι Ρωμαίοι δεν έβλεπαν κατ' ανάγκη όλους τους μη Ρωμαίους ως βαρβάρους. Παρόλο που οι Έλληνες αντιμετώπιζαν τους Πέρσες ως *κατεξοχήν* βαρβάρους —μετά την περσική εισβολή στην Ελλάδα οι Έλληνες ανέπτυσαν τις αντιλήψεις αυτές περί ελληνικής ανωτερότητας έναντι των βαρβάρων—, οι Ρωμαίοι δεν έκαναν κάτι τέτοιο ή τουλάχιστον δεν το έκαναν διαρκώς. Οι Πέρσες θεωρούνταν γενικά από τους Ρωμαίους ως ανώτεροι των νωθρών και εκθηλυμένων Ασιατών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, κυρίως επειδή οι Πέρσες είχαν δημιουργήσει μια πολυεθνική αυτοκρατορία που θα

μπορούσε να είναι στρατιωτικά εφάμιλλη της Ρώμης. Η πιο διάσημη περσική νίκη εναντίον των Ρωμαίων ήταν η μάχη στις Κάρρες το 53 π.Χ. Λεγόταν ότι ο νικητής Πέρσης βασιλιάς παρακολούθησε μια παράσταση των *Βακχών* του Ευριπίδη όταν του μετέφεραν το κεφάλι του Ρωμαίου στρατηγού Κράσσου:²⁷ ένας Έλληνας θα θεωρούσε βέβαια τον βασιλιά εκείνο πιο «πολιτισμένο» από τον Κράσσο.

Την εποχή του Κράσσου η Περσία αναφερόταν συνήθως ως Παρθία, καθώς βρισκόταν υπό την κυριαρχία της παρθικής δυναστείας των Αρσακιδών· το 226 μ.Χ. οι Αρσακίδες αντικαταστάθηκαν από την περσική δυναστεία των Σασσανιδών. Αλλά και οι δύο δυναστείες θεωρούσαν ότι ήταν διάδοχοι εκείνης των Αχαιμενιδών (η οποία είχε ηγηθεί της εισβολής στην Ελλάδα τον 5ο αιώνα)· και οι δύο αποκαλούσαν τον ηγεμόνα τους «Σαχινσάχ» («βασιλέα των βασιλέων») και τη χώρα τους Ιράν («χώρα των Αρίων»). Η Περσία των Σασσανιδών έχει σημασία στην ιστορία των Ευρωπαίων βαρβάρων, παρόλο που δεν πρόκειται σχεδόν να αναφερθεί ξανά, γιατί, αν δεν υπήρχε η συχνή στρατιωτική απειλή των Σασσανιδών στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζει το παρόν βιβλίο, οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες θα ήταν πιθανόν σε θέση να αντιταχθούν πιο αποτελεσματικά στους βαρβάρους.

Έχει καταστεί σαφές ως εδώ ότι ο βάρβαρος έχει επιβαρυνθεί με τόσες πολλές πολιτισμικές σημασίες ώστε ίσως να συσκοτίζεται τελείως η αλήθεια γι' αυτόν. Και δεν θα έπρεπε να λησμονούμε τις πολιτικές σημασίες του βαρβάρου στο πλαίσιο της ρωμαϊκής πολιτικής αφήγησης. Μια από τις πιο συνηθισμένες εικόνες του στη ρωμαϊκή τέχνη, σε πέτρα ή στο μέταλλο των νομισμάτων, ήταν η μορφή του βάρβαρου πολεμιστή που ποδοπατείται από το άλογο κάποιου αυτοκράτορα. Μοναδικός σκοπός του αυτοκράτορα ήταν να προστατέψει τη ζωή και τα μέσα επιβίωσης των Ρωμαίων από τις επιθέσεις των υποτιθέμενων άγριων ορδών σε όλο το μήκος των ορίων της Αυτοκρατορίας. Το μεγαλύτερο μέρος των φόρων, που αποσπόνταν βίαια από τους Ρωμαίους χωρικούς, διοχετευόταν στη συντήρηση του ρωμαϊκού στρατού και γι' αυτό συνέφερε

τον Ρωμαίο αυτοκράτορα και τους υπερασπιστές του ο υπερτονισμός της βαρβαρικής απειλής. Αν ένας αυτοκράτορας χρειαζόταν μια νίκη για να εντυπωσιάσει τους υπηκόους του, μια γρήγορη επιδρομή στα σύνορα (δήθεν ως αντίποινα για κάποια προηγούμενη επιδρομή από την άλλη πλευρά) ήταν ένα συχνό τέχνασμα. «Ποια καλύτερη υπενθύμιση υπήρχε για τον ρωμαϊκό λαό, όσον αφορά τη συμμόρφωση των βαρβάρων, από κανέναν βάρβαρο βασιλιά που σάπιζε κρεμασμένος σε κοινή θέα πού και πού;» Ίσως μόνον, όπως προσθέτει ο Πήτερ Χαΐδερ, το θέαμα των Σαρματών αιχμαλώτων, οι οποίοι δίνονταν ως τροφή στα ζώα του ιπποδρόμου.²⁸

Ο Τζων Φ. Ντρινκούωτερ υποστήριξε ότι οι Φράγκοι και οι Αλαμαννοί δεν αποτελούσαν πραγματική στρατιωτική απειλή για την Αυτοκρατορία τον 4ο αιώνα αλλά απλώς προκαλούσαν περιστασιακά βίαιες παρενοχλήσεις:

Οι Φράγκοι και οι Αλαμαννοί μπορεί να είχαν χρησιμοποιηθεί ως πρόφαση για τη συντήρηση μεγάλης στρατιωτικής δύναμης στη Γαλατία και κατά μήκος του Ρήνου και έτσι ως δικαιολογία για να συντηρηθεί ολόκληρο το αυτοκρατορικό σύστημα στη Δύση [...] οι ηγέτες του αστικού πληθυσμού, εκπαιδευμένοι να πιστεύουν στη γερμανική απειλή κατά μήκος του Ρήνου, εντυπωσιασμένοι από την πολυάσχολη αυτοκρατορία και δεκτικοί της αυτοκρατορικής ιδεολογίας λόγω της επιθυμίας τους για αυτοκρατορική γενναιοδωρία και αυτοκρατορικά αξιώματα, ήταν ευτυχισμένοι να παρέχουν την πλήρη στήριξή τους στη δομή αυτή και να την ενδυναμώνουν στους πανηγυρικούς τους λόγους. [...] Η «Φρουρά του Ρήνου», την οποία το αυτοκρατορικό καθεστώς πούλησε τόσο πετυχημένα στους ιστορικούς της εποχής εκείνης αλλά και στους μεταγενέστερους, ήταν μια απάτη, ένα κατασκευάσμα [...] ένα «θέατρο».²⁹

Η εικόνα των βαρβάρων που παραμονεύουν απειλητικά σε όλο το μήκος των 4.000 χιλιομέτρων των ρωμαϊκών συνόρων στην Ευρώπη, μια εικόνα που απαντά στην πολύ πρόσφατη ιστοριογραφία, μπορεί εν μέρει να αποτελεί μια μαρτυρία για την πειστικότητα της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής προπαγάνδας, καθώς και μια προειδοποίηση —αν χρειαζόμασταν κάποια— να αμφισβητούμε πάντα τις πηγές μας.

ΕΙΚΟΝΑ 1. Δίπτυχο από ελεφαντοστό που απεικονίζει τον στρατηγό Στιλίχωνα μαζί με τη Ρωμαία σύζυγό του Σερήνα και τον γιο του Ευχέριο. Ο Στιλίχων είχε δύο κόρες: τη Μαρία (που παντρεύτηκε τον αυτοκράτορα Ονώριο το 395 και πέθανε το 407/408) και τη Θερμαντία (που παντρεύτηκε επίσης τον Ονώριο το 408). Ο Στιλίχων εκτελέστηκε με διαταγή του Ονωρίου το 408· λίγο αργότερα ακολούθησαν η εκτέλεση της Σερήνας, η δολοφονία του Ευχερίου και το διαζύγιο από τη Θερμαντία. (Museo del Duomo, Μόντσα)

Θα δούμε αργότερα (στο πέμπτο κεφάλαιο) τα προβλήματα καθορισμού και ταύτισης διαφόρων βαρβαρικών ομάδων. Αξίζει όμως να τονίσουμε ότι δεν είναι καθόλου εύκολο για τον σημερινό ιστορικό, και πιθανόν δεν ήταν ούτε για τον ιστορικό της εποχής εκείνης, να γνωρίζει επακριβώς ποιος ήταν βάρβαρος τότε και ποιος όχι.

Ο σπουδαίος Ρωμαίος στρατηγός Στιλίχων, γιος κάποιου Βανδάλου στρατιωτικού αξιωματούχου και μιας Ρωμαίας, ήταν βάρβαρος; Δεδομένου ότι ορισμένες ύστερες ρωμαϊκές πηγές χρησιμοποιούν τη λέξη «βάρβαρος» με τη σημασία «στρατιώτης», πώς μπορούμε να ξεχωρίσουμε τον «Ρωμαίο» από τον «βάρβαρο» στον ρωμαϊκό στρατό (και στα συριακά η λέξη για τον «στρατιώτη» μπορεί να είναι είτε «Γότθος» είτε «Ρωμαίος»);³⁰

Οι πηγές

Στις πηγές μας πρέπει να λάβουμε υπόψη όχι μόνο συνειδητές ή ασυνειδητες προκαταλήψεις αλλά και μια αξιοσημείωτη άγνοια. Περιγραφές για τον τρόπο ζωής των βαρβάρων όπως αυτές που βρίσκουμε στην αφήγηση του Πρίσκου, ο οποίος συμμετείχε σε μια πρεσβεία προς τον Αττίλα, βασιλιά των Ούννων, το 449 (βλ. παρακάτω, σ. 118), είναι πολύ σπάνιες. Αν και πρέπει να υπήρξαν και άλλοι Ρωμαίοι πρέσβεις που πήγαν να διαπραγματευτούν με βαρβάρους, πέρα από τους πολλούς Ρωμαίους εμπόρους που ταξιδεύοντας θα είχαν περάσει μέσα από βαρβαρικά εδάφη, οι παρατηρήσεις τους είτε δεν καταγράφηκαν είτε δεν σώθηκαν. Ένας ικανός σχολιαστής όπως ο ιστορικός Αμμιανός Μαρκελλίνος (γράφοντας προς τα τέλη του 4ου αιώνα) ήταν πλήρως εξοικειωμένος με τους βαρβάρους, καθώς είχε υπηρετήσει μαζί τους στον ρωμαϊκό στρατό, αλλά ακόμη και αυτός πιθανόν να είχε θολές εντυπώσεις για τους βαρβάρους πέρα από τα σύνορα. Λιγότερο προσεχτικοί συγγραφείς μπορεί να μην κάνουν τίποτε άλλο παρά να επαναλαμβάνουν φήμες ή την κοινή γνώμη.

Λίγα λόγια σχετικά με τις γραπτές πηγές είναι αναγκαία για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με την περίοδο. Το πιο κοινό υλικό γραφής την περίοδο αυτή ήταν πιθανόν ο πάπυρος, είδος χαρτιού που παραγόταν από ένα καλάμι το οποίο φύτρωνε στις όχθες του Νείλου. Ο πάπυρος όμως είναι εύθραυστος, και ενώ μερικά παπύρινα έγγραφα έχουν σωθεί χάρη στην ξηρότητα της αιγυπτιακής ερήμου ή τη σχετική ξηρότητα ορισμένων αρχείων και βιβλιοθηκών, ο κύριος όγκος έχει χαθεί. Οι επιστολές που βρέθηκαν σε

μικρή κρύπτη στη Βιντολάντα στα βόρεια βρετανικά σύνορα, στο Τείχος του Αδριανού, είναι γραμμένες σε ξύλινες πλάκες μεγέθους καρτ ποστάλ. Μπορεί και οι ξύλινες πλάκες να αποτελούσαν πολύ συνηθισμένο υλικό γραφής—ίσως πιο συνηθισμένο από τον πάπυρο στη Δύση, η οποία ήταν απομακρυσμένη από τις αιγυπτιακές πηγές παπύρου—παρόλο που μόνον κάτω από πολύ ειδικές συνθήκες επρόκειτο να σωθούν. Οι επιστολές της Βιντολάντας δείχνουν τη σημαντική χρήση της γραφής ακόμη και από απλούς Ρωμαίους, τουλάχιστον τον 1ο αιώνα μ.Χ., αλλά αποδεικνύουν συγχρόνως και πόσο μεγάλες είναι για μας σήμερα οι απώλειες. Έχει εκτιμηθεί ότι κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας 225 εκατομμύρια αρχεία πληρωμών πρέπει να δημιουργήθηκαν για τον στρατό, από τα οποία έχουν σωθεί μόνον 3 στο υγρό αυτό μέρος, στην άκρη του ρωμαϊκού κόσμου.³¹

Φυσικά, πέτρινες επιγραφές σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση, καθώς δεν είναι εύκολο να τις σπάσει κανείς. Ανακαλύπτονται ακόμη και σήμερα, παρόλο που σπάνια βρίσκονται στο πλαίσιο μέσα στο οποίο είχαν αρχικά τοποθετηθεί, εφόσον συχνά επαναχρησιμοποιούνταν ως οικοδομικό υλικό ή θεμέλιοι λίθοι. Έχουν καταστεί ανεκτίμητη πηγή τοπικών πληροφοριών για τους μελετητές της κλασικής Αρχαιότητας, παρόλο που οι βιογραφικές λεπτομέρειες των αναθηματικών λίθων από την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο αραιώνουν σημαντικά κατά την ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Υπάρχουν επιτύμβιες επιγραφές για βαρβάρους οι οποίες βρέθηκαν μέσα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (όπου αυτοί αναφέρονται είτε με το προσωπικό τους όνομα είτε μερικές φορές με το όνομα της βαρβαρικής ομάδας στην οποία ανήκαν): αλλά οι μαρτυρίες αυτές δεν έχουν συγκεντρωθεί ως σήμερα από όλη την Αυτοκρατορία, ούτε έχουν αναλυθεί.

Ο κύριος όγκος του σωζόμενου γραπτού υλικού βρίσκεται σε περγαμηνές: κατεργασμένα δέρματα ζώων, κατά βάση βοοειδών ή προβάτων. Επιστολές ή νομικά έγγραφα μπορεί να καταλάμβαναν μονά φύλλα περγαμηνής· μεγαλύτερα έγγραφα θα αποτελούσαν λογικά από αρκετά ή πολυάριθμα φύλλα περγαμηνής δεμένα μαζί

σε ρολά ή σε κώδικες, δηλαδή σε βιβλία όπως τα ξέρουμε σήμερα. Ωστόσο, μόνον τον τελευταίο ή τους δύο τελευταίους αιώνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας η χρήση του περγαμηνού κώδικα επικράτησε έναντι του παπυρικού κυλίνδρου ή κώδικα. Η πλειονότητα όμως των γραπτών μαρτυριών μας που αφορούν τον 4ο ή 5ο αιώνα — ιστορίες, συλλογές επιστολών, νόμοι, θεολογικές πραγματείες κ.ά. — δεν σώζονται σε κώδικες της εποχής τους, δηλαδή του 4ου ή 5ου αιώνα, αλλά σε μεταγενέστερα περγαμηνά χειρόγραφα, συχνά του 9ου αιώνα ή και αργότερα. Μερικές φορές κείμενα κείμια σημασίας σώζονται μόνο σε μορφή περίληψης ή σε αποσπάσματα, ως παραθέματα σε κάποιο εγκυκλοπαιδικό έργο. Συνήθως τα σωζόμενα κείμενα είναι αντίγραφα αντιγράφων του αρχικού κειμένου, και η πρώτη δουλειά είναι να αντιληφθεί κανείς ποια λάθη έχουν γίνει κατά τη διαδικασία της αντιγραφής και να δημοσιεύσει μια καλή έκδοση, όπως πιστεύει ο εκδότης πως ήταν το αρχικό κείμενο του συγγραφέα. Για τα περισσότερα κείμενα έχουν δημιουργηθεί τους δύο τελευταίους αιώνες εκδόσεις, οι οποίες είναι απόλυτα ικανοποιητικές για πάρα πολλούς σκοπούς και σταδιακά καθίστανται πιο προσιτές και δεκτικές σε διαδικασίες όπως η αναζήτηση λέξεων: μερικές από τις πιο σημαντικές σειρές εκδομένων κειμένων, όπως τα *Monumenta Germaniae historica* και η *Patrologia Latina*, διατίθενται και ηλεκτρονικά, αν και κάποιες φορές σε μια τιμή που λίγα μόνον πανεπιστήμια μπορούν να πληρώσουν.³² Το σώμα των σωζόμενων μαρτυριών γίνεται ολοένα πιο γνωστό και αξιοποιείται ολοένα και καλύτερα, ενώ είναι γεγονός ότι καινούριες γραπτές πηγές ανακαλύπτονται πολύ σπάνια. Εδώ έγκειται και η μεγάλη διαφορά με την αρχαιολογία, όπου νέα ευρήματα ανακαλύπτονται κάθε βδομάδα. Πράγματι, αν δεν αλλάξουν ριζικά οι δομές της αρχαιολογίας, ανακαλύψεις θα συνεχίσουν να γίνονται τόσο γρήγορα που θα είναι δύσκολο για τους αρχαιολόγους να επεξεργάζονται και να δημοσιεύουν σωστά τα αποτελέσματα. Για τα δύο σπουδαιότερα αρχαιολογικά ευρήματα από τη βαρβαρική Αγγλία, χρειάστηκαν 25 και 45 χρόνια αντίστοιχα για να δημοσιευτούν, αλλά πολλές ανασκαφές ποτέ δεν φτάνουν στην πλήρη δημοσίευση.³³

Η ιστορία της «βαρβαρικής αρχαιολογίας» —βάζω τον όρο σε εισαγωγικά, καθώς η κατηγορία αυτή δεν υπάρχει αλλά λανθάνει σε όρους όπως «στερορωμαϊκή αρχαιολογία», «πρώιμη μεσαιωνική αρχαιολογία» και «αρχαιολογία της περιόδου της “Μεγάλης μετανάστευσης των λαών”»— μας διδάσκει διάφορα πράγματα. Αρχίζει το 1653, με την ανακάλυψη στην Τουρνάι (σήμερα στο Βέλγιο) του τάφου του Φράγκου βασιλιά Χιλδερίχου (πέθ. περίπου το 481). Αλλά μόλις στις αρχές του 19ου αιώνα όλοι οι άλλοι τάφοι, που διέθεταν μικρότερο πλούτο αλλά περιείχαν επίσης όπλα, προσωπικά στολίδια και αγγεία, χρονολογήθηκαν στον 5ο, 6ο και 7ο αιώνα. Η ανασκαφή νεκροταφείων κυριάρχησε στη «βαρβαρική αρχαιολογία» έως το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Επειδή τα πρώιμα μεσαιωνικά νεκροταφεία συχνά περιείχαν τεχνουργήματα όπως όπλα, αγκράφες, πόρπες και αγγεία, ήταν σχετικά εύκολο να εντοπιστούν, καθώς μάλιστα μηχανικοί του 19ου αιώνα προχωρούσαν στη διάνοιξη καναλιών, σιδηροδρομικών γραμμών και δρόμων από τη μια ως την άλλη άκρη της υπαίθρου και χάρασσαν παντού γραμμές αποχέτευσης, ύδρευσης και παροχής αερίου, ενώ οι εργολάβοι οικοδομών επέκτειναν χωριά και προάστια. Πολλά από τα αντικείμενα αυτά κατέληξαν σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές — και σε μερικές περιπτώσεις κάποιος ντόπιος αρχαιοδίφης, συνήθως γιατρός ή ιερέας, αναλάμβανε με σοβαρότητα το καθήκον της ανασκαφής. Τον 20ό αιώνα σημαντική ώθηση για περισσότερο επαγγελματισμό δόθηκε από τα μουσεία μάλλον παρά από τα πανεπιστήμια, εν μέρει διότι η βαρβαρική περίοδος στο μεγαλύτερο μέρος της έπεφτε στο μεσοδιάστημα που χώριζε τα ενδιαφέροντα των κλασικιστών από εκείνα των ιστορικών του Μεσαίωνα. Δεν ήταν τυχαίο ότι ο πιο επιδραστικός αρχαιολόγος στις αρχές του 20ού αιώνα που ασχολήθηκε με τις βαρβαρικές εισβολές στη Βρετανία ήταν ο Έντουαρντ Θαίρλοου Ληντς, επιμελητής του Ασμόλειου Μουσείου του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και όχι μέλος του διδακτικού προσωπικού του Πανεπιστημίου. Η σημαντικότερη πιθανόν μεμονωμένη ανακάλυψη από την περίοδο αυτή τον 20ό αιώνα ήταν ο τάφος-πλοίο στο Σάττον Χου του Σάφοκ του

Ηνωμένου Βασιλείου, το οποίο ανακάλυψε το 1938 κάποιος ερασιτέχνης. Σε ολόκληρη την Ευρώπη, ερασιτέχνες (με την καλύτερη σημασία του όρου, εφόσον πολλοί από αυτούς ήταν εξαιρετικά ικανοί) συνέβαλαν σημαντικά στο αρχαιολογικό εγχείρημα.

Το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα επέφερε μεγάλες αλλαγές. Ολοένα και περισσότερα πανεπιστήμια απέκτησαν τμήματα αρχαιολογίας και περισσότεροι άνθρωποι με ανασκαφικές ικανότητες γαλουχήθηκαν σε ολόκληρη την Ευρώπη. Μια συνέπεια αυτού —και της αυξανόμενης πολυπλοκότητας των ανασκαφικών και μετανασκαφικών τεχνικών— ήταν ότι σταδιακά η επαγγελματοποίηση συνέθλιψε τους ερασιτέχνες. Η απήχηση του ερασιτέχνη τώρα είναι πολύ εμφανής στην ενασχόληση με την ανίχνευση μετάλλων. Με την καχυποψία πολλών αρχαιολόγων να τους βαραίνει εξαιτίας μιας παράδοσης που τους ήθελε να λεηλατούν περιοχές και να αδυνατούν να καταγράψουν τα ευρήματα, οι κάτοχοι ανιχνευτών μετάλλων κερδίζουν πλέον την αναγνώριση επειδή έφεραν στο φως μέρη και τεχνουργήματα που αλλιώς δεν θα είχαν βρεθεί. Περισσότερα αγγλοσαξονικά μεταλλικά αντικείμενα ανακαλύπτονται τώρα στην Αγγλία από τους ανιχνευτές μετάλλων παρά από το αρχαιολογικό έργο· και αυτό αφορά μόνον τα ευρήματα που αναφέρουν επίσημα οι κάτοχοι ανιχνευτών μετάλλων.

Μεταξύ των νέων επαγγελματιών, η «βαρβαρική αρχαιολογία» προχώρησε ιδιαίτερα στη βόρεια Ευρώπη: στη Γερμανία, την Ολλανδία, τη Βρετανία και τις σκανδιναβικές χώρες. Και σημειώθηκε μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τα νεκροταφεία. Για πρώτη φορά ανακαλύφθηκαν και ανασκάφηκαν τοποθεσίες οικισμών: τοποθεσίες που από τη φύση τους ήταν δύσκολο να εντοπιστούν και να ερευνηθούν, καθώς τα κτίσματα ήταν συνήθως ξύλινα και συχνά δεν άφηναν στο έδαφος παρά μόνον κάποιο ξεθώριασμα ως ένδειξη ότι κάποτε υπήρχαν εκεί. Στα πιο πρόσφατα χρόνια η νομοθεσία σε αρκετές χώρες της Ευρώπης ανάγκασε τους εργολάβους να αφήνουν στους αρχαιολόγους χρονικά περιθώρια για ανασκαφή πριν από την ανοικοδόμηση. Αυτό σημαίνει ότι πολλές αρχαιολογικός μόχθος αφιερώθηκε σε πόλεις (και μερικές φορές

σε λωρίδες υπαίθρου κατά μήκος μελλοντικών αυτοκινητοδρόμων). Η σωστική αρχαιολογία —ανασκάπτοντας, μερικές φορές βιαστικά, προτού οι εκσκαφείς απομακρύνουν κάθε ίχνος του παρελθόντος— απέσπασε την προσοχή από την πιθανή διεξαγωγή ερευνητικών ανασκαφών σε τοποθεσίες έντονου ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος. Το σημαντικότερο, η ραγδαία αύξηση στα ποσοστά ανακαλύψεων, καθώς και η αύξηση στο κόστος του έργου τόσο της ανασκαφής όσο και της μετα-ανασκαφής σημαίνουν ότι μεγάλο μέρος των τοποθεσιών που ανασκάφηκαν κατά την τελευταία γενιά ουσιαστικά δεν έχουν μελετηθεί ακόμη όπως θα έπρεπε, ούτε φυσικά δημοσιευτεί. Ωστόσο, οι αρχαιολόγοι έχουν εκσυγχρονιστεί στις αναλύσεις τους για τα υλικά απομεινάρια (εξελίσσοντας όλα τα είδη επιστημονικών τεχνικών) και έχουν πλήρη επίγνωση των θεωρητικών προβλημάτων που οι αναλύσεις αυτές εμπεριέχουν. Στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, για παράδειγμα, πιθανόν να διατυπώθηκαν πολύ απλοϊκές υποθέσεις για την εθνική ή θρησκευτική ταυτότητα ενός ατόμου θαμμένου σε κάποιον τάφο· σήμερα δεν επικρατεί τόσο η πεποίθηση ότι η αρχαιολογία μπορεί να παράσχει απαντήσεις, όσο μια σειρά ευλογοφανών υποθέσεων. Είναι όμως ακόμη σε θέση να ανακαλύψει πολύ περισσότερα από όσα ξέρουμε επί του παρόντος. Καινούριες τοποθεσίες ανακαλύπτονται συνεχώς, τυχαία ή κατόπιν επισταμένης έρευνας, ενώ καινούρια ερωτήματα και νέες τεχνικές που εφαρμόζονται σε πασίγνωστο υλικό οδηγούν ακόμη σε καινούρια πορίσματα, όπως συμβαίνει και με τους ιστορικούς.

Είναι σχετικά εύκολο να συγκρίνουμε ιστορικούς με αρχαιολόγους όσον αφορά τα είδη του υλικού που εξετάζουν και τα είδη των συμπερασμάτων στα οποία καταλήγουν. Αλλά υπάρχουν κάποιες γενικεύσεις που μπορούμε να κάνουμε, οι οποίες ισχύουν και για τις δύο επιστήμες.

Η πρώτη γενίκευση αφορά τη *γενίκευση*. Οι αρχαιολόγοι όταν ανασκάπτουν μια τοποθεσία ή οι ιστορικοί όταν αναλύουν ένα κείμενο, εξετάζουν μόνο μία τοποθεσία ή την άποψη ενός μόνον ατόμου για το τι συνέβη. Είναι πολύ δύσκολο να γενικεύσει κανείς από

το ειδικό, επειδή στο στάδιο γνώσης που βρισκόμαστε σχετικά με τη βαρβαρική περίοδο διαθέτουμε ελάχιστα σημεία σύγκρισης. Είναι άραγε η αφήγηση του Σιδωνίου Απολλινάρη κατά κάποιον τρόπο αντιπροσωπευτική για το πώς αντιμετώπιζαν οι άλλοι Γαλάτες αριστοκράτες τους βαρβάρους προς τα τέλη του 5ου αιώνα; (Ερώτημα που παραβλέπει βέβαια το αμφιλεγόμενο πρόβλημα αν πράγματι γνωρίζουμε ακόμη και τι σκεφτόταν ο ίδιος ο Σιδώνιος ή τι εννοούσε όταν έγραφε τα ποιήματα και τις επιστολές του.)

Η δεύτερη γενίκευση αφορά την *επιβίωση*. Τόσο οι ιστορικοί όσο και οι αρχαιολόγοι πρέπει διαρκώς να έχουν κατά νου ότι εξετάζουν αυτό που έτυχε να επιβιώσει, καθώς και στις δύο περιπτώσεις μερικά είδη υλικού επιβιώνουν καλύτερα από κάποια άλλα. Θεολογικά κείμενα από την υστερορωμαϊκή περίοδο επιβίωσαν καλύτερα από την πορνογραφία, για παράδειγμα, αφού τα περισσότερα λατινικά και ελληνικά κείμενα έχουν σωθεί επειδή αντιγράφηκαν από μοναχούς του Μεσαίωνα και διατηρήθηκαν σε μεσαιωνικά μοναστήρια: υπήρχε μια εσκεμμένη λογοκρισία (πέρα από το κόστος της περγαμηνής), εξού και η καταστροφή όχι μόνον της πορνογραφίας αλλά και προφανώς παγανιστικών ή αιρετικών κειμένων. Επιπλέον, τα μοναστηριακά αρχεία έχουν αξιόλογα στοιχεία επιβίωσης, σε αντίθεση με τα βασιλικά ή αριστοκρατικά αρχεία, με αποτέλεσμα να έχουν εξαφανιστεί χωρίς να αφήσουν πίσω τους κανένα ίχνος προϊόντα που καθημερινά παρήγε η κοσμική γραφειοκρατία. Η επιβίωση σε κάποια αρχαιολογική τοποθεσία μπορεί να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ανθεκτικότητα του υλικού. Μπορούμε να πούμε πολλά για το εμπόριο λαδιού ή κρασιού επειδή σώζονται τα δοχεία, ακόμη και όταν δεν σώζεται το περιεχόμενο· δεν μπορούμε να πούμε σχεδόν τίποτε, με βάση την αρχαιολογία, για το εμπόριο σιτηρών ή δούλων. Θυμάμαι τον συνάδελφό μου στο Γιορκ Φίλιπ Ρατς να εξηγεί την επιβίωση αντικειμένων που βρίσκονταν σε τάφο βάζοντας κάποιον φοιτητή να ξαπλώσει σε ένα τραπέζι, ενώ οι υπόλοιποι φοιτητές αξιολογούσαν την ανθεκτικότητα των ρούχων του. Το σκουλαρίκι και το ρολόι του θα άντεχαν στις περισσότερες συνθήκες, αλλά από τα ρούχα του θα έμεναν μόνον τα καψούλια

από τις τρύπες για τα κορδόνια των παπουτσιών του, τα τρουκ και το φερμουάρ του παντελονιού του. Μόνο χάρη σε ειδικές ιδιότητες του εδάφους, κυρίως χάρη στη διαρκή υγρασία, θα διατηρούνταν τα υφάσματα, ακόμη και μέρη του σώματος όπως τα μαλλιά. Αν οι Άγγλοι έθαβαν τους νεκρούς με τα τζιν τους, αναμφισβήτητα οι αρχαιολόγοι στο απώτερο μέλλον θα μοιράζονταν σε δύο ομάδες: σε όσους θα υποστήριζαν μια μαζική εισβολή και /ή μετανάστευση στην Αγγλία στα τέλη του 20ού αιώνα από τη Βόρεια Αμερική και σε εκείνους που θα εφάρμοζαν θεωρίες εμπορίου και /ή πολιτισμικής εξάπλωσης.

Η τρίτη γενίκευση αφορά το πλαίσιο μέσα στο οποίο το τεχνούργημα έχει παραχθεί και διασωθεί και το οποίο θα καθορίσει τον τρόπο ερμηνείας του. Μεγάλο ποσοστό γνωστών αρχαιολογικών τεχνουργημάτων από την περίοδο αυτή ήταν, για παράδειγμα, θαμμένα μαζί με τους νεκρούς: δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για αντικείμενα καθημερινής χρήσης, καθώς ενδέχεται να κατασκευάστηκαν ως κτερίσματα. Ποια τεχνουργήματα εναποτέθηκαν σκόπιμα στο έδαφος και ποια ήταν προϊόν τυχαίας απώλειας; Τι στάθηκε αφορμή για τη συγγραφή ενός συγκεκριμένου κειμένου και για τη διατήρησή του σε περγαμηνή (καθώς τα καθημερινά κείμενα που γράφονταν σε πάπυρο ή σε κερωμένες πινακίδες έχουν εξαφανιστεί); Σε ποιο βαθμό (αντίθετα με εκείνους τους μελετητές της λογοτεχνίας που αρνούνται την ύπαρξη του συγγραφέα) το κίνητρο που παρήγαγε κάποιο συγκεκριμένο κείμενο έχει διαμορφώσει το κείμενο αυτό με τρόπο αποπροσανατολιστικό και παραπλανητικό (για μας);

Το βιβλίο

Το βιβλίο αυτό αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος (κεφ. 2–4), χρησιμοποιώντας κυρίως τις γραπτές πηγές, εντοπίζω ό,τι είναι γνωστό για την ιστορία των βαρβάρων και την ανάμειξή τους στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, χωρίζοντας την έρευνα αυτή σε τρεις χρονολογικές περιόδους. Η πρώτη εκτείνεται χοντρικά από τον

1ο αιώνα π.Χ. έως την πρώτη φορά που ένας βαρβαρικός λαός έφτασε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και έμεινε εκεί, δηλαδή το 376, όταν μια ομάδα Γόθων διέσχισε τον Δούναβη. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από το 376 έως το μέχρι πρόσφατα εκλαμβανόμενο ως τέλος της Δυτικής Αυτοκρατορίας, ακριβώς έναν αιώνα αργότερα, όταν ένας βάρβαρος στρατηγός του ρωμαϊκού στρατού εκθρονίζει τον τελευταίο αυτοκράτορα του δυτικού τμήματος. Η τρίτη περίοδος καλύπτει την ιστορία από το 476 έως το τέλος του βου αιώνα και λίγο μετά. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου (κεφ. 5–12), ασχολούμαι με ορισμένα θέματα και προβλήματα σε σχέση με τους βαρβάρους, στα οποία η αρχαιολογία είναι πολύ πιο σημαντική. Τα έχω τοποθετήσει σε χρονολογική σειρά κατά προσέγγιση, ξεκινώντας με ορισμούς και προχωρώντας από την εποχή που βάρβαροι και Ρωμαίοι χωρίζονταν από τα αυτοκρατορικά σύνορα στην εποχή που οι βάρβαροι ίδρυσαν βασιλεία μέσα στην πρώην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.